

Сайлан Б.

XX ғасыр басында қазақ жастарының шетелдерде білім алуы және олар құрған ұйымдардың қоғамға ықпалы

Бұл мақалда XX ғасыр басындағы қазақ және түркі-мұсылман жастардың шетелдерде білім алуы қарастырылады. Қазақ жастарының шетелдік қандай оқу орындарда оқығаны, олардың аты-жөндері, сонымен қатар оқушылар саны туралы статистикалық мәліметтерде көрсетіледі. XX ғасыр басында түркі-мұсылмандық студент жастардың ұйымдарға бірігіп, азаттық қозғалысқа дем беруге талпынуы тек Ресей көлемінде ғана емес, сонымен бірге шет елдерге білім алуға барған жастар арасында да көрініс бергендігі сипатталады. Сол уақыттағы қазақ жастарының бірлесе отырып алғашқы ұйымдар құруы, ол ұйымның мақсат-міндеттері және олар құрған бұл ұйымдардың сол кездегі қоғамда болып жатқан саяси өзгерістерге ықпалы баяндалады.

Түйін сөздер: қазақ, жастар, ұйым, саяси, шетел, білім, студент, мұсылман.

Sailan B.

Education of the Kazakh youth abroad in the early twentieth century the impact of organizations established by them, on society

This article describes the features of training of Kazakh and Turkic-Muslim youth abroad in the early twentieth century. Showing information such as public foreign educational institutions studied the Kazakh youth, their first and last names, as well as the statistical data on the number of students. Joining the Turkic-Muslim students in the organization and their commitment to encourage the liberation movement of the early twentieth century was manifested not only in Russia but also among young people who studied abroad. Described in detail the creation of the first organizations to join the Kazakh youth at the time, their goals and objectives, as well as the influence of these organizations on the political changes taking place at the time.

Key words: kazakh, youth organizing, political, overseas, education, student, Muslim.

Сайлан Б.

Обучение казахской молодежи за рубежом в начале XX века и влияние созданных ими организаций на общество

В данной статье рассмотрены особенности обучения казахской и тюрко-мусульманской молодежи за рубежом в начале XX века. Показано в каких зарубежных учебных заведениях обучалась казахская молодежь, их имена и фамилии, а также приведены статистические данные о количестве обучающихся. Вступление тюрко-мусульманских студентов в организации и их стремление воодушевить освободительное движение в начале XX века проявлялось не только на территории России, но и среди молодежи, обучавшейся за границей. Излагаются подробности о создании первых организаций, объединивших казахскую молодежь того времени, их цели и задачи, а также влияние этих организаций на политические изменения, происходящие в то время.

Ключевые слова: казах, молодёжь, организация, политический, граница, образование, студент, мусульманин.

**XX ҒАСЫР БАСЫНДА
ҚАЗАҚ ЖАСТАРЫНЫҢ
ШЕТЕЛДЕРДЕ
БІЛІМ АЛУЫ
ЖӘНЕ ОЛАР ҚҰРҒАН
ҰЙЫМДАРДЫҢ
ҚОҒАМҒА ЫҚПАЛЫ**

Жалпы мемлекет тағдыры мен ондағы жастар тағдыры ажырамастай бірлікте. Олардың өзара әрекеттесуіне өткені мен бүгінгі және болашағы байланысты болады. Жастарға қатысты ойластырылған саясат пен оның тіршілік әрекетіне қолдау көрсету аясында батыл әрекеттер жасау арқылы ғана өскелең ұрпақтың сеніміне ие болу мүмкін болмақ. Қазақстан жастарының алдында тәуелсіз елімізді ұлы мақсаттарға жетелейтін игі істерді бастап берген аға толқынның ізін жалғастырып, мемлекетімізді алдыңғы қатарлы дамыған елдердің қатарына қосу міндеті тұр. Осы мәселенің мәнін ашуға көз жүгірткенде, бірінші кезекте жастардың арасынан шығып, шет елдерде білім алып, қазақ ұлттық интеллигенциясының құрылуына үлес қосқан қайраткерлермен байланыстыруға болады.

XX ғасыр басында қазақ жастары Қазақстаннан тыс жерлерде білім алды. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың бас кезінде Петербург университетінде 20-ға жуық қазақ студенттері оқыған. Олардың қатарында Б. Қаратаев, Б. Құлманов, Б. Сыртанов, А. Тұрлыбаев, Ж. Досмұхамедов, М. Шоқай, Ж. Ақбаев және т.б. оқыған. Мәскеу мен Петербургтің басқа жоғары оқу орындарын Ә. Бөкейханов, Х. Досмұхамедов, М. Тынышбаев сынды қазақ жастары бітірген. Қазақ жастары Ресейден тыс шетелдік Шығыс оқу орындарында да оқыған. 1917 жылға дейінгі кезеңде Стамбул университетінде Ә. Ғайсин, С. Шанов, Д. Көлбаев, М. Тұрғанбаев және Ә. Машаев есімді жастар білім алған [1, 32-б.].

XX ғасырдың басындағы ұлттық интеллигенцияның қалыптасуы мен қазақ жастарының саяси санасының жетілуіне олардың шет елдерде біліммен сусындауы көп ықпал етті. Қазақ жастары Мәскеу, Петербург, Қазан, Орынбор, Омск, Варшава сияқты қалаларда түрлі мамандықтар бойынша білім алды. XIX ғасырдың соңы XX ғасырдың басында қазақ мамандарын даярлауда Қазан қаласы айтарлықтай үлкен орталыққа айналған. Мәселен, Қазан университетінде XIX ғасырдың 20-шы жылдарынан бастап 1916 жылға дейінгі аралықта 26 қазақ жастары оқыған. Олардың 16-сы заң, қалғандары дәрігерлік факультетінде білім алған. Ал университетті аяқтағандары – 14 адам болған [2, 86-б.]. Қазан университетін осы мезгілде аяқтаған жастардың арасында XX ғасырдың алғашқы ши-

регіндегі қоғамдық-саяси оқиғаларға белсене араласқан Ахмет Бірімжанов, Мұхамеджан Қарабаев, Әбубәкір Алдияров, Садық Аманжолов, Базарбай Маметов, Иса Қашқынбаев, Шафқат Бекмұхамедов сияқты қайраткерлер болған [2, 87-б.].

Қазандағы қазақ жастары білім алған жоғары оқу орындарының бірі Қазан малдәрігерлік институты. Мұнда 1877-1917 жылдар аралығында 13 қазақ студенті оқып, олардың 11-і аяқтап шыққан. Қазақ жастары жиі есігін ашқан оқу орындарының бірі Қазан мұғалімдер семинариясы еді. Мұнда Қазан төңкерісіне дейінгі кезеңде 17 қазақ студенті оқып, олардың 13-і дипломға ие болған [2, 87-б.]. Толық емес мәліметтер бойынша 1917 жылға дейінгі уақытта 120-ға жуық қазақ жастары әр түрлі жоғары оқу орындарын аяқтағаны туралы диплом иемденсе, 700-дей қазақ жастары арнайы орта білім беретін оқу орындарын бітірген [1, 33-б.].

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың бас кезінде Ресей империясында өрбіген азаттық қозғалыста түрік-мұсылман халықтарының арасында саяси күштерді топтастыруға деген талпыныс айқын аңғарылды. Сол тарихи кезеңде осындай екпін алған құбылыстан түрік-мұсылмандық студент жастар да тыс қалмағанды. Олардың арасында да түрік-мұсылмандық қозғалыс бой көрсетті. Бұл негізінен түрік-мұсылмандық студент жастардың саяси белсенділігінің артуымен тікелей байланысты еді. Осы шақта Ресейдің Санкт-Петербург қаласындағы университеттің заң факультетін 1896 жылы бітірген, Алаш партиясы мен Алашорда үкіметінің белді мүшесі болған қазақ баласы Райымжан Мәрсеков сол тұстағы қазақ жастарының саяси ояна білуіне септігін тигізгендердің бірі болды [3].

Райымжан Мәрсековтің саяси-публицистикалық, сонымен қатар құқық қорғау саласындағы қызметке араласуы 1902-1918 жылдар аралығына сәйкес келеді. «Қазақ» газеті мен «Айқап» журналы басылымдарының бетінде қазақ қоғамының әлеуметтік, саяси-құқықтық, съезд шақыру, жер мәселесі сынды тақырыптарда үздіксіз мақалалар жариялап отырды. Ел мүддесін қорғайтын заңгер бола жүріп Райымжан Алаштың органы болған «Сарыарқа» газетін ұйымдастырды. Бұл жөнінде С. Сейфуллин: «Семейде шыққан «Сарыарқа» газеті – Алаштың тілі болды», – деп жазған еді [4].

Ресей империясындағы түрік-мұсылмандық студент жастардың саяси өмірге белсене араласуына азаттық қозғалыс қайраткер-

лері де өзіндік ықпал етті. Мәселен, белгілі әзербайжандық қайраткер Ә. Топчибашев пен қазақ интеллигенциясының алғашқы толқыны өкілі болып табылатын С. Жантөриннің атсалысуымен 1898 жылы Санкт-Петербургта құрылған «Мұсылман қайырымдылық қоғамы» империя астанасында оқып жатқан түрік-мұсылмандық студент жастарға материалдық көмек көрсетумен бірге олардың қоғамдық-саяси өмірге белсене араласуына да ерекше мән берді. Түрік-мұсылмандық қозғалыс қайраткерлерінің қолдауымен «Мұсылман студенттердің Орталық комитеті» атты ұйым құру жолында XX ғасыр басында студент жастар арасында ұйымдастыру шаралары жүргізіліп, аталмыш ұйымның бағдарламасы әзірленді [5, 53-б.].

Осы тұста Санкт-Петербург университетінің заң факультетінде студент болған М. Шоқайдың: «1910-1914 жылдары Петербург университетінде оқып жүрген болатынмын. Біз, студенттер, саяси бой көрсетулерге шығатынбыз. Үкіметке қарсы шешімдер қабылдап, көшелерде демонстрациялар жасайтынбыз. Балқан соғысы Петербургте студенттер қозғалысын қыздыра түсті. Міне, осылардың бәрі бізді, студенттерді қатты толқытты. Сонда да біз түрік студенттеріне бұлар аз көрінеді. Бұларға қосымша тағы бірденелер істеуді ойластырдық. Ол үшін біз – әзербайжан, татар және түркістандық студенттер, орыстардан бөлініп, өзімізше әрекет жасамақ болдық. Ол кезде қызмет бабында Петербургта тұрып жатқан түркістандық адвокат Серәлі Лапиннің келісімін алып, сол кісінің үйінде бас қосып тұратын болдық», – деп жазған естелігіндегі бұл жолдардан, Ресей жоғары оқу орындарындағы түрік-мұсылмандық студент жастар арасында да саяси белсенділік айқын көрінгенін аңғаруға болады. Сол уақытта М. Шоқай небары 22-23 жаста екен [6].

Жастардың бұл кездердегі саяси құлшынысына 1912 жылы Петербургтегі әскери-медициналық академияның соңғы курсына оқып жатқан С. Асфендияров та қатысты. Ол марксизм-ленинизм институтының қазақ филиалында 1933 жылы болған конференцияда сөйлеген сөзінде мынадай фактіні келтіреді: «Менің есімде 1912 жылдың күзінде бірінші Балқан соғысы тұсында Петербургте қазақ, татар, өзбек студенттері арасында Түркияны қолдаған үлкен қозғалыс болды. Болгар студенттері бізбен жұдырықтасу алдында тұрды. Сол кездері болып тұрған бұл мәжілісте Ә. Бөкейхановқа «біз Түркияға барамыз, нағыз ұлтжандылықтың дәлелі осы болмақ дедік. Ә. Бөкейханов сонда біздің

түрікшілдігімізге үзілді-кесілді қарсы шығып, «өздеріңді ешқандай сағыммен алдамандар, ескі Түркия ыдырау үстінде» деген сияқты ойларды айтып, біздің назарымызды батыстық өркениетке бұрды», – деп сол тұстағы шет жерде оқып жатқан қазақ жастарының саяси істерге қатысуы жайында айтады [5, 54-б.]. Түркі-мұсылмандық студент жастардың қозғалысы бұл кезде Петербургте ғана емес, империяның өзге де қалаларында қарқын алған еді. Киев қаласындағы түркі-мұсылмандық студенттер белсенділік танытып, 1913 жылы Киевте түркі-мұсылмандық студенттердің мәжілісін өткеру мәселесін көтерді. Мәселен, 1913 жылы 4 сәуірде Қазан университетінің бір топ студенттері Киевте өтетін мәжіліске А. Иманбаевты жіберу жөнінде ұйғарым жасады [5, 55-б.].

XX ғасыр басында түркі-мұсылмандық студент жастардың ұйымдарға бірігіп, азаттық қозғалысқа дем беруге талпынуы тек Ресей көлемінде ғана емес, сонымен бірге шет елдерге білім алуға барған жастар арасында да көрініс берді. Бұл ретте Түркияға білім алуға барған түркі-мұсылмандық жастардың әрекетін ерекше атап көрсетуге болады. Түркияға Түркістаннан, Бұхар әмірлігінен және Ресейдің өзге де өңірлерінен білім алуға барған жастар сонда эмиграцияда жүрген түркі-мұсылмандық қозғалыс қайраткерлерімен тығыз қарым-қатынаста болған. Олардың араласуымен 1909 жылы Түркияда «Білім таратушы Бұхара қайырымдылық қоры» құрылды. Бұл қоғамның мүшелерінің басым көпшілігі, яғни 250-ден астамы Ресей империясынан Түркияға білім алуға келген жастар еді [5, 54-б.]. Аталмыш қоғамға мүше болған жастар Түркияда жарық көрген саяси мазмұндағы әдебиеттер мен түрлі мерзімді басылымдарды Түркістан өлкесіне және Ресей империясының басқа да аймақтарына тарату арқылы, түркі-мұсылман халықтарының саяси оянуына ықпал етуді мақсат тұтты.

Қазақ зиялылары жалпы демократиялық міндеттегі ұлттық, тең құқықтық, халықтың мәдениетін көтеру, әйел теңдігін қамтамасыз ету, отаршылдардың жер мен суды тартып алуына наразылық білдіру сияқты көкейтесті мәселелерді өз шығармаларының өзекті тақырыптарына айналдырды. Осы жалпы демократиялық мазмұндағы талап-тілектердің өзі халық арасында объективті түрде отарлық езгіге қарсы саяси хал-ахуалды қалыптастыруға қызмет етті. 1907 жылы Петербургте шыққан «Серке» газе-

тінде М. Дулатовтың «Жастарға» өлеңі басылып, мұнда да ұлттық, демократиялық ойлардың сарыны айтылды. Осыдан екі жыл кейін 1909 жылы Уфа қаласында жарық көрген Міржақып Дулатовтың «Оян қазақ» атты шағын көлемді өлеңдер жинағы шықты [7, 9-10 бб.]. «Оян қазақ» қолдан-қолға, ауыздан-ауызға тарап, жастардың да саяси құлшына түсуіне қатты серпін берді.

А. Байтұрсынов, Ә. Бөкейханов, М. Дулатов 1913 жылдан бастап Орынборда жалпы ұлттық биресмилік «Қазақ» газетін шығара бастады. Бұл газет бірден жалпы ұлттық мәнге ие болған басылымға айналды. Оны Қазақстанның барлық аймақтарынан жаздырып оқи бастады. Газет 1913 жылы ақпанның 2-сінен 1918 жылы наурызға дейін шығып тұрды. Қазақ газеті алғашқы санынан бастап халықты ағарту, оның саясатқа деген ынтасын арттырып, тарихи зердесін ояту және ұлттық сана-сезімді тәрбиелеу міндеттерін қойды. Бұл міндеттердің газетте басты орын алуы жастар толқынының саяси жағынан оянуына қомақты күш беріп, миллиондардың тағдырына ықпал етті [8].

Омбы қаласында оқып жүрген қазақ жастары 1914 жылдың басында жасырынып жүріп, «Бірлік» деп аталатын ең алғашқы жастардың ұйымын ашты. Патша үкіметінің өктемдік саясаты жүріп тұрған тұста қазақ жастары кітап бастырып, «Балапан» атты журнал шығарып, жастардың көзін ашып, көңілін ояту мақсатында ұлт қызметіне кірісті. Қазан төңкерісінен кейін жастар арқылы құрылған көп ұйымдардың ағасы осы «Бірлік» ұйымы болды. Оның ұйымдастырушылары мен мүшелері Бекмұхамед Серкебаев, Асқат Сайдалин, Қошмұхамед Кемеңгеров, Смағұл Сәдуақасов, Ғабдрахман Байдалин, Мұратбек Сейітов, Жүніс Бабатаевтар болды [9]. Патша үкіметі құлап, Қазан төңкерісі жеңіске жетіп Кеңес үкіметі үшін күрес басталған топалаң заманда «Бірлік» жастар ұйымы халықтың басын біріктіру мен Алаш қайраткерлерінің ұстанған идеясына халықты шақыру үшін де күрес жүргізді.

Осылайша, қазақ жастарының белгілі бір бөлігінің ірі саяси орталықтарда оқуы, сол тарихи кезеңдегі саяси оқиғаларды көзімен көріп, куә болуы, қоғамдық жаңғыру жолына қадам басқан орыс қоғамындағы демократиялық күштер мен ағымдардың ықпалын басынан кешіруі, жаңа ұйымдар құруы олардың қоғамдық көзқарасының кемелденуіне, саяси санасының қалыптасуы мен белсенділіктеріне әсер етпей қоймады.

Әдебиеттер

- 1 Нұрпейіс К.Н. Алаш һәм алашорда. – Алматы: Ататек, 1995. – 256 б.
- 2 Қойгелдиев М.Қ. Алаш қозғалысы. – Алматы: Санат, 1995. – 368 б.
- 3 Әбсаттар М. Тірідей көмілген тұлға // Жас қазақ. – 2008. – 5 қыркүйек.
- 4 ШҚОҚЗТҚОМ. 128-к., 2-т., 201-іс, 145-п.
- 5 Рүстемов С.К. XX ғасыр басындағы түркі-мұсылмандық студент жастардың қозғалысы // Бекмаханов тағылымы-2004: халықаралық ғылыми конференция материалдары. 18-19 мамыр 2004 ж. – Алматы, 2004. – 53-56 бб.
- 6 Мұқан Ш. Галата мұнарасы // Жас қазақ. – 2008. – 12 қыркүйек.
- 7 Дулатов М. Елім деп соққан ұлы жүрек. – Алматы, 2002. – 362 б.
- 8 Әбжанов Х. Алаш ұлықтаған ұлттық идея // Егемен Қазақстан. – 2008. – 13 маусым.
- 9 Омбыдағы «Бірлік» қауымы // Қазақ. – 1918. – 12 қаңтар.

References

- 1 Nұrpejis K.N. Alash һәм alashorda. – Almaty: Atatek, 1995. – 256 b.
- 2 Kojgeldiev M.Q. Alash kozғalysy. – Almaty: Sanat, 1995. – 368 b.
- 3 Әbsattar M. Tiridej көmilgen tұлғa // Zhas қазақ. – 2008. – 5 қыркүйек.
- 4 ShҚOҚZTҚOМ. 128-k., 2-t., 201-is, 145-p.
- 5 Rүstegov S.K. XX ғасыr basyндағы түrki-мұсылmandық student zhastardың қozғalysy // Bekmahanov tarylmy-2004: halықаралық ғылыми konferenciya materialdary. 18-19 мамыр 2004 zh. – Almaty, 2004. – 53-56 bb.
- 6 Мұқан Sh. Galata мұнарasy // Zhas қазақ. – 2008. – 12 қыркүйек.
- 7 Dulatov M. Elim dep soққан ұly zhыrek. – Almaty, 2002. – 362 b.
- 8 Әbzhanov H. Alash ұlyқтаған ұлттық ideja // Egeмен Қазақстан. – 2008. – 13 mausym.
- 9 Ombydaғы «Birlik» қауумы // Қазақ. – 1918. – 12 қаңтар.